

OSMANLI ARAŖTIRMALARI XII

NeŖir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL

(BERT FRAGNER — KLAUS KREISER)

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES XII

İstanbul - 1992

XVI. YÜZYILDA ÇEMİŞGEZEK SANCAĞI

—İDARİ YAPISI—

Mehmet Ali ÜNAL

Bugün Tunceli iline bağlı bir ilçe olan Çemişgezek, XVI. yüzyılda, çevresindeki *Mazgirt*, *Pertek* ve *Sağman*'la birlikte Osmanlı belgelerinde «*Çemişgezek Ülkesi*» olarak geçmektedir. XVII. yüzyılın sonlarına doğru ise adı geçen merkezlerin her birinin ayrı ayrı sancaklar halinde iken birleştirilmesiyle ortaya çıkan idarî birimi belirtmek için «*Çehar Sancak*», müteakiben «*Çar Sancak*» denilmeye başlanmıştır.

Batıda Fırat nehri, güneye Murat nehri, kuzeyde Munzur dağları, doğuda Karaboğa dağları ile çevrili bu bölge Anadolu'nun sâir yöreleri gibi M. Ö. 6. binlerden beri yerleşime açıktır. Yapılan kazılar yerleşimin prehistorik devirlerde başladığını ortaya koymuştur¹. Bölge Hitit, Urartu, Roma, Sasani ve Bizans hakimiyetlerine sahne olmuş, VII. yüzyılda ise, Fırat'ın doğusunda kalan diğer Anadolu toprakları meyânında müslüman Araplar'ın eline geçmiştir. Emevî hanedanı zamanında Arap fetihleri genişleyerek Fırat ile Ceyhan arası da İslâm dünyasına dahil olmuştur. İki yüzyıla yakın süren Arap hakimiyetinden sonra X. yüzyılda Bizans bölgeyi geri almıştır.

1. Bölgede yapılan kazılarla ilgili olarak bkz. İ. Kılıç Kökten, «Keban Baraj Gölü Çevresinde Taş Devri Buluntuları», *Atatürk Konferansları*, IV, (1970), Ankara 1971, s. 125-131; Hamit Zübeyir Koşay, *Keban Projesi-Pulur Kazısı, 1968-1970*, Ankara 1976; Stephen Mitchell, «Aşvankale Kazıları», *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976; Richard P. Harper, «Pağnik Öreni Kazıları 1970», *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara 1972; H. Z. Koşay, «Yeniköy Höyüğü Kazısı 1972», *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976; İsmet İter, «Karamağara Köprüsü Sökümü», *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara 1976.

Malazgirt savaşı öncesinde Türkler'in Anadolu'nun muhtelif bölgelerine akınlar yaptıkları, birçok Bizans şehir ve kalesini ele geçirerek yağmaladıkları bilinmektedir. Esas fetihden önce bir keşif taarruzu niteliğindeki bu akınlar sırasında Çemişgezek ve çevresinin de istilaya uğramış olması muhtemeldir. Ancak Malazgirt zaferinden sonra Türkler Anadolu'yu tam olarak ele geçirmişler ve sistemli bir şekilde yerleşmeye başlamışlardır.

Anadolu'da Türk fetih ve yerleşme hareketinin devam ettiği XI. yüzyılın sonlarında, Çemişgezek ve çevresi muhtemelen *Philaretos (Filaret) Brakhamios* adlı bir Ermeni asıllı sergerdenin elinde bulunduğu anlaşılmaktadır. *Filaret*'in bölgede meydana gelen kısa süreli siyasi otorite boşluğundan faydalanarak Çemişgezek'ten Çukurova'ya kadar uzanan bir beylik kurduğu görülmektedir. Ancak onun hakimiyeti 5-6 yıl sürmüş olmalıdır. Zulmü ile tanınmış olan bu Ermeni, Türkmenler'in yoğun baskısı altında bulunuyordu. *Melikşah*'ın huzuruna çıkarak İslâmiyeti kabul ettiğini bildirmişse de, o kendisine yalnızca Maraş'ı vermiştir. Çok geçmeden burada ölmüş ve beyliği de ortadan kalkmıştır².

Filaret'in ölümünden sonra hakim olduğu Harput ve çevresini Türkmen beylerinden *Çubuk Bey* ele geçirmiş, bir süre sonra da Çemişgezek, Palu, Genç, Eğin ve Arapkir taraflarına hakim olmuştur. Bazı tarihlerde *Emir Çubuk*'un Harput ve civarına hakim olduğu sıralarda, Harput kalesinin yakınında bulunan diğer bir kalede *Efrenç* adlı bir Rum'un hakim olduğu ve zulmüyle müslümanları canından bezdirdiği anlatılmaktadır. *Çubuk Bey*'in önce hediyeler vermek suretiyle bu hıristiyan sergerdeyi kendine çektiği, sonra bir hile ile ortadan kaldırdığı kaydedilmektedir³. Kaynaklarda adı verilmeyen kalenin, Harput'a en yakın kalelerden *Pertek* kalesi olabileceğini tahmin ediyoruz.

Çubuk oğullarının Harput ve Çemişgezek çevresindeki hakimiyetleri 1113 yılına kadar sürmüştür. Genel olarak Büyük Selçuklular'a tâbi olan Çubuk oğullarının hakimiyetleri kısa sürmüş olması hasebiyle Çemişgezek ve çevresinde pek bir iz bırakmamışlardır.

² Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 68-71.

³ M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s. 125 vd.

Çubuk oğullarından sonra Çemişgezek, Artuklu *Belek Gâzi*'nin eline geçmiştir. Fakat Mengüceklilerle Artuklular arasında çıkan çatışmalar sırasında Çemişgezek ve çevresinin zaman zaman Mengücekliler'in geçtiği de olmuştur⁴. *Belek Gâzi*'nin 1124 yılında ölümünden sonra da Mengüceklilerle Artuklular arasındaki mücadeleler devam etmiş, ancak Çemişgezek sonuçta Artuklular'ın elinde kalmıştır.

XIII. yüzyılın başlarına doğru, Doğu Anadolu'daki beyliklerin siyasi ve askerî güçleri gerilemeye yüz tutmuş, buna mukabil Anadolu Selçuklularının siyasi ve askerî kudretleri gün geçtikçe artmaya başlamıştır. Bu arada Eyyubi Devleti de Anadolu'daki faaliyetlerini arttırmaya ve kendisine ait nüfuz bölgeleri kurmaya girişmiştir. Bölgedeki beyliklerin de, iki güçlü Türk devleti arasındaki çekişmeden faydalanarak siyasi varlıklarını devam ettirmeye çabaladıkları, şartlara göre bazen Selçuklular'ın, bazen de Eyyubiler'in yanında yer aldıkları görülmektedir.

Ne var ki, beyliklerin takip ettiği denge siyaseti fazla devam etmemiş, Anadolu'da Türk birliğini kurmak için harekete geçen *I. Alaeddin Keykubad*, 1228 yılında Mengücekliler'in, 1234 yılında da Harput Artuklularının hakimiyetlerine son vermiştir. *Keykubad*, daha önce de Malatya Subaşı *Esadeddin Ayaz*'ı 5 bin kişilik bir kuvvetle Çemişgezek üzerine göndererek Çemişgezek kalesini kuşattırılmıştır. Kuşatmaya dayanamayacaklarını anlayan kale müdafileri kısa süre sonra teslim olmuşlardır. Böylece Çemişgezek'te Artuklu hakimiyeti son bulmuştur⁵.

Çemişgezek'teki Selçuklu hâkimiyeti kısa sürmüş olmalıdır. «*Şerefnâme*»nin kaydına bakılırsa, Saltuklu hükümdarlarından *Nasreddin Muhammed*'in (1191-1202) oğullarından *Melikşah*, Çemişgezek'e gelerek burada bir beylik teşekkül ettirmiş ve onun soyundan gelen aile XVI. yüzyılın ortalarına kadar Çemişgezek beyliğini ellerinde tutmuşlardır.

Saltuklu *Melikşah*'ın Çemişgezek'e ne zaman geldiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak, onun 1243 *Kösedağ* bozgunundan

4 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, Giriş IX, s. 146-147.

5 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 348-349.

sonra Anadolu Selçuklu merkezî otoritesinin zayıfladığı sıralarda gelmiş olması muhtemeldir. Çemişgezek beyleri de, bölgede daha önce görülen beylikleri gibi Doğu Anadolu'da kurulan güçlü devletlerin yüksek hakimiyetini kabul etmek suretiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Şerefhan, *Melikşah*'ın Çemişgezek'e geldiği zaman 32 kale ve 16 nahiyeyi istila ettiğini, *Melikşah*'a mensup olanlara *Melkişi* denildiğini ve bunların bir süre sonra üç kısma ayrılarak, 1000 kadar ailenin İran hükümdarlarına, bir grubunun da *Şah*'ın muhafız subayları arasına katıldığını kaydetmektedir⁶.

Melikşah'tan sonra beyliğin başına kimin geçtiği konusunda bir bilgiye sahip değiliz. *Şerefhan* bu konuda bilgi vermeyerek sadece, Çemişgezek beylerinin *Cengiz Han*, *Timurlenk* ve oğlu *Şahrüh Mirza* ve Türkmen *Kara Yusuf* zamanlarında dahi Çemişgezek'i ellerinde tuttuklarını belirtiyor⁷. Fakat Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu olan *Kara Yülük Osman Bey*'in Çemişgezek'i *Emir Yelman oğlu Şeyh Hasan*'dan aldığı anlaşılmaktadır. Karakoyunlu hükümdarı *İskender Mirza*, babası *Kara Yusuf*'un ölümünden sonra mücadeleye atıldığı zaman 1422 yılında *Sökmenâbâd*'a geldiğinde yanında Çemişgezek hâkimi *Şeyh Hasan* da bulunuyordu. *Şeyh Hasan*, *İskender Mirza*'dan, Akkoyunlu beyi *Kara Yülük* tarafından elinden alınmış olan topraklarının geri alınmasını istemekteydi⁸.

Şerefhan da *Uzun Hasan*'ın Karakoyunlular'la işbirliği yapmış olan Kürdistan beyleri meyânında Çemişgezek beyi *Şeyh Hasan*'ı da ortadan kaldırmaya çalıştığını kaydetmektedir. Nitekim bunun için *Uzun Hasan*, Karakoyunlu aşiretinin güçlü kollarından

6 *Şerefhân*, *Şerefnâme*, (M. Emin Bozarslan tercümesi), İstanbul 1971, s. 188-189.

7 *Şerefhân*, *aynı eser*, s. 190.

8 Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, I, Ankara 1967, s. 124., Bir başka kaynakta *Kara Yülük Osman Bey*'in Çemişgezek'i *Pir Hüseyin Bey*'den aldığı kaydedilmektedir (M. Halil Yınanç, «Akkoyunlular», *İA*, I, s. 258). Bu bilgiyi doğrulayacak başka bir veriye sahip değiliz. *Şeyh Hasan* adı *Hüseyin*'le karıştırılmış olabileceği gibi, XVI. yüzyılda hüküm süren bir *Pir Hüseyin Bey*'in bulunduğu ve Türkler'deki isim verme geleneği göz önüne alınırsa, böyle bir şahsın XV. yüzyılın başlarında yaşamış olması da muhtemeldir.

biri olan *Harbendelü* aşiretini *Şeyh Hasan*'ın üzerine yollamıştır. Harbendelüler, Çemişgezek ve çevresini işgal etmişlerse de bir süre sonra *Şeyh Hasan*, beyliğin topraklarını geri almayı başarmış ve Harbendelüler'i Çemişgezek'ten kovmuştur⁹.

Akkoyunlu *Kara Yülük Osman Bey*'in Çemişgezek'i *Emir Şeyh Hasan*'dan 1420'li yıllarda aldığı göz önüne alınırsa, onun beyliği uzun sürmüş demektir. Çünkü Akkoyunlu hükümdarı *Uzun Hasan*, *Kara Yülük*'ün 1435'te ölümünden bir müddet sonra kardeşleriyle mücadele etmiş¹⁰ ve ancak 1454'lerde Akkoyunlu birliğini kurmayı başarmıştır. *Uzun Hasan*'ın 1460 yılında Osmanlılar'ın elinde bulunan Koyulhisar kalesini zapt ve Amasya-Tokat havasını yağma ettirtirken sonra, *Fatih*'in bu bölgeye gelerek topraklarını geri alması üzerine Çemişgezek beyi *Şeyh Hasan* ile kendi annesi *Sâra Hatun*'u, Trabzon üzerine yürümekte olan *Fatih*'e elçi olarak gönderdiğinden bahs olunduğuna göre¹¹, *Şeyh Hasan*'ın beyliği müddetinin 40 yılı geçtiği anlaşılır. Ayrıca bu ifadeye göre, *Uzun Hasan*'ın *Şeyh Hasan*'la mücadele edip, onu ortadan kaldırmak yerine, tâbiyeti altına aldığı ve iyi ilişkiler kurduğu ortaya çıkmaktadır.

Şerefnâme'de *Şeyh Hasan*'dan sonra beyliğin başına *Söhrab Bey*'in geçtiği ve bir süre hüküm sürdüğü belirtilmektedir¹². Fakat hakkında tafsilat ve verilmemektedir. Onunla ilgili olarak diğer kaynaklardan da herhangi bir bilgi edinemiyoruz. Ancak onun beyliğinin kısa sürmüş olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü babası *Şeyh Hasan*'dan faaliyetleri dolayısıyla sık sık bahsedilmesine rağmen *Söhrab Bey*'den söz edilmemektedir.

Söhrab Bey'den sonra yerine oğlu *Hacı Rüstem Bey*'in geçtiğini biliyoruz. *Rüstem Bey* hakkında daha etraflıca bilgi edinmek mümkün olmaktadır. *Şerefhan*, onun zamanında *Şah İsmail*'in ortaya çıktığını ve kızılbaş beylerinden *Nur Ali Halife*'yi Çemişgezek vilâyetini istila etmeye gönderdiğini, *Hacı Rüstem Bey*'in çatışmasız topraklarını ona terk ederek, *Şah İsmail*'in sarayına

9 Şerefhân, s. 190.

10 M. Halil Yınanç, «Akkoyunlular», *IA*, I, s. 259.

11 V. Minorsky, «Uzun Hasan», *IA*, XIII, s. 92.

12 Şerefhân, s. 191.

gidip, kendisine itaatini arz ettiğini ve *Şah*'ın da kendisini hil'atle taltif ederek Irak'ta bir yere tayin ettiğini kaydetmektedir.

Bu arada *Nur Ali Halife*'nin Çemişgezek halkına baskı yapmaya ve *Melkişi* denilen Çemişgezek beyleri sülâlesinden büyük bir topluluğu öldürmeye başladığı görülmektedir. Fakat bu durum derhal halkın tepkisine yol açmış ve Irak'ta bulunan *Hacı Rüstem Bey*'e haber gönderilerek ayaklanmanın başına geçmesi istenmiştir. Ancak tam bu sırada *Şah İsmail*, Çaldıran'da *Yavuz Sultan Selim*'i karşılamaya hazırlanmaktadır.

Rüstem Bey, Çaldıran'da *Şah İsmail*'in saflarında Osmanlılar'a karşı savaşa katılmıştır. Ancak savaş Osmanlılar tarafından kazanılıp, *Yavuz*, Tebriz üzerine yürüyünce *Rüstem Bey* de *Yavuz Sultan Selim*'e sığınıp, itaatini arz etmekten başka çare bulamamıştır. Zaten Çemişgezek beylerinin baştan beri takip ettikleri siyaset de daima güçlü olan devletlerin yüksek hakimiyetini kabul etmek şeklinde olmuştur. Fakat bu defa *Rüstem Bey*, yanlış ata oynamış, hatalı tercih yapmıştır.

Tebriz yolunda olan Osmanlı ordusuna *Merend*'e bağlı *Yam* denilen yerde ulaşan *Rüstem Bey*, itaatini arz etmek istemişse de, *Yavuz Sultan Selim*, onun ve ailesinin ileri gelenlerinden 40 kişinin öldürülmesi emrini vermiştir¹³.

Şerefhan, *Yavuz*'un *Rüstem Bey*'i öldürtmesinin sebebi olarak, *Fatih Sultan Mehmed*'in Otlukbeli seferi sırasında Kemah üzerine yürüdüğünde kale muhafızının kaleyi teslim etmek istediği halde, *Rüstem Bey*'in buna engel olmasını gösteriyoruz. Bu sırada *Yavuz*'un yanında bulunan Akkoyunlu ümerasından *Feruhşad Bey*¹⁴ bu hususu *Yavuz*'a anlatmıştır ki¹⁵, bunda Akkoyunlular'la Çemişgezek beyleri arasında *Kara Yülük Osman Bey* ve *Uzun Hasan* zamanlarına kadar uzanan düşmanlığın izlerini bulmak mümkündür. Fakat, *Şerefhan*'ın ifadelerinin hilâfına, *Rüstem Bey*'in öldürülmesinde, onun *Şah İsmail*'in ordusu saflarında

13 Şerefhân, s. 191-192.

14 Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, «XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerası», *Türkiyat Mec.*, IX (1951), s. 35-46.

15 Şerefhân, aynı yer.

Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmış olmasını *Yavuz*'un affedemesinin payının daha büyük olduğunu zannediyoruz. Nitekim *Hoca Sadeddin Efendi* bu olaydan hiç bahs etmiyor¹⁶.

Hacı Rüstem Bey'in öldürülmesinden sonra oğlu *Pir Hüseyin Bey*, ne yapacağı konusunda bir tereddüd geçirdikten sonra Mısır Memlukleri'ne sığınmak üzere hareket etmiştir. Malatya'dan geçerken, buranın Memlukler tarafından tayin edilmiş olan valisi *Mamay*'a ne yapması gerektiği konusunda akıl danışmıştır. O da, Memlukler'in çöküş içerisinde bulunduğunu, oysa Osmanlılar'ın kudret ve azametinin gün geçtikçe artmakta olduğunu söyleyerek *Yavuz Sultan Selim*'in huzuruna çıkmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine *Pir Hüseyin Bey*, bu sırada Amasya'da bulunan *Sultan Selim*'in huzuruna çıkarak bağlılığını bildirmiştir. *Yavuz* da rivayete göre, ona, babasını öldürten bir hükümdarın karşısına çıkma cesaretini gösterdiğinden dolayı hayran kalmış ve Çemişgezek sancakbeyliğini kendisine tevcih etmiştir¹⁷.

Öte yandan *Yavuz Selim*'in, *Pir Hüseyin Bey*'in itaatini kabul edip, ona Çemişgezek sancakbeyliğini tevcih etmesinin sebebi, onun cesaretine olan hayranlığından çok, o sırada Güneydoğu Anadolu'da faaliyet gösteren Safevi komutanı *Ustaclu Karahan*'a karşı takip edilen ve bölgedeki Kürd beylerini Osmanlı yönetimine bağlamak amacı taşıyan siyasetinin yürürlüğe konmuş olmasıdır. Bu siyasetin fikir babası ve uygulayıcısı *İdris-i Bitlisî*'dir.

Atalarının ülkesinin kendisine tevcih edilmesi üzerine derhal harekete geçen *Pir Hüseyin Bey*, beyliği topraklarını Safeviler'in işgalinden kurtarmak için çalışmaya başladı. Bu sırada Çemişgezek *Şah İsmail*'in adamlarından *Nur Ali Halife*'nin elinde bulunuyordu. *Sultan Selim*, *Bıyıklı Mehmed Paşa*'yı da Çemişgezek'in Safeviler'den temizlenmesi için görevlendirmişti. Nitekim kuvvetleriyle Safeviler üzerine yürüyen *Bıyıklı Mehmed Paşa*, Ovacık civarındaki *Tekir Yaylağı*'nda yapılan savaşta *Nur Ali Halife*'yi bozguna uğratmıştır (Haziran 1515)¹⁸. *Şerefhan* ise, *Pir Hüseyin*

16 Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, II, İstanbul 1279, s. 279, *Hoca Sadeddin Efendi*, *Rüstem Bey*'le öldürülenlerin 150 kişi olduğunu kaydediyor.

17 Şerefhân, s. 192.

18 Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, s. 39.

*Bey'in Büyük Mehmed Paşa'nın kuvvetlerini beklemeden, kendi aşiretlerinden derlediği kuvvetlerle Nur Ali Halife'yi adı geçen yerde yendiğini kaydediyor*¹⁹. Bu savaştan sonra *Pir Hüseyin Bey*, beyliği topraklarına sahip olmuştur. *Pir Hüseyin Bey*, Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı hakimiyetine girmesinde önemli bir yer işgal eden ve *Büyük Mehmed Paşa'nın* kumanda ettiği Osmanlı kuvvetleri ile *Ustaclu Karahan'ın* kumanda ettiği Safevi kuvvetleri arasında cereyan eden *Dede-Kargın* (Eski Koçhisar yakınlarında) savaşına da katılmıştır²⁰.

Osmanlı idaresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethinden sonra bölgenin coğrafi özelliklerini, siyasi ve sosyal yapısını dikkate alarak idarî teşkilatlanmaya gitmiştir. Gerçekten bölgede belirtilen hususlardan dolayı imparatorluğun diğer sahalarındaki gibi farklı bir teşkilatlanma yapılması ve daha toleranslı davranılması zaruri görünüyordu.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, genellikle dağlık alanlarla kaplı ve yerleşim merkezleri savunma amacına yönelik olarak kurulduğundan son derece nâmüsaid mevkiilerde idi. Bölgede kışları oldukça sert bir iklim hüküm sürmektedir. Etnik ve sosyal yapıda bir homojenlik yoktu. Geçim kaynakları hayvancılık ve tarımdı. Bazı merkezler önemli ticaret yollarının üzerinde bulunduğundan ticarî ve sınaî faaliyetlerden istifade etme imkânına sahip olmakla beraber, bunlar sosyal ve ekonomik yapı içerisinde fazla ağırlık taşımamaktaydı. Yaylak ve kışlaklarının çokluğu sebebiyle bölge, göçebe aşiretler için oldukça elverişliydi. Bundan dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yöresi kalabalık aşiretlerle meskundu. Bu aşiretlerin çoğunluğu henüz yerleşik hayata geçmemiş, sürülerinin peşinde, yaylak ve kışlaklar arasında hayat sürmekteydiler. Her yerde olduğu gibi aşiretler arasında sıkı bir dayanışma hakimdi. Hatta yerleşik hayata geçenler arasında bile uzun müddet göçebelik dönemindekine denk bir dayanışma ve hiyerarşi devam etmekteydi. Bu özelliklerinden dolayı bölgede, yüzyıllardır feodal bir yapı sürüp gitmekteydi. Nitekim Osmanlı idaresi bölgeye teşmil edildiği zaman birçok merkezde aşiret otoritesine dayalı

19 Şerefhân, s. 194.

20 N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 24 vd.

nan feodal hakimler uzun yıllardır merkezi otoriteden uzak, bir nevi muhtariyet içerisinde siyasi varlıklarını devam ettirmekte idiler. Osmanlılar'dan önce bölgeye hakim olmuş olan Safeviler ve Akkoyunlular ile onlardan da öncekiler bölgede tam bir merkezi otorite kurabilmiş değillerdi.

İşte Osmanlı idaresi, bu hususları göz önünde bulundurarak, imparatorluğun sâir kısımlarındakine nazaran farklı bir idarî teşkilât uygulamasına gitti. Bunda rol oynayan, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bölgeyi iyi tanıyan ünlü bilgin *İdris-i Bitlisi* olmuştur²¹. O, Çaldıran Zaferi sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı idaresine kazandırılması için harekete geçerek, bölgedeki mahalli hakimlerin Osmanlı yönetimine girmelerini sağlamıştır. İdarî teşkilât da onun tavsiyeleri istikametinde düzenlenmiştir. *Yavuz Sultan Selim* tarafından kendisine boş ahkâm kağıdları gönderilerek, bu hususta oldukça geniş yetkiler tanınmıştır²².

Yapılan düzenleme sonunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da üç tip sancak ortaya çıktığı görülmektedir : *Klâsik Osmanlı sancakları, Yurtluk ocaklıklar ve hükûmet sancakları*²³.

Klâsik Osmanlı sancakları, sancakbeylerinin merkez tarafından, ümera arasından herhangi birinin tayin ve gerektiğinde azl edilebildiği sancaklar olup, imparatorluğun her tarafında görülen ve devletin her tarafta hakim kılmak istediği sancak tipidir. Buralarda tahrir yapılır ve dolayısıyla timar sistemi uygulanırdı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bu tür sancaklar, feodal yapının zayıf olduğu, aristokratik oluşumların az görüldüğü ve az çok bir şehir hayatının geliştiği merkezler etrafında kurulmuştu. Fakat siyasi ve sosyal yapıdaki değişmelere paralel olarak bu sancakların statülerinde de zaman zaman değişikliğe gidilebilmektedir.

21 Cl. Huart, «İdris-i Bitlisi», *İA*, V, s. 936; Onun bölgedeki faaliyetleri için bkz. Nazmi Sevgen, «Kürtler III», *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı : 7 (1968), s. 57-61 ve N. Göyünc, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 15 vd.

22 N. Göyünc, «Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı», *Tarih Dergisi*, XXIII, (1969), s. 23-24.

23 Bkz. yukarıdaki 1 ve 2 nolu dipnot ile Mehmet Ali Ünal, «XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri», *X. Türk Tarih Kongresi Bildiri Metni*.

Yurtluk-ocaklık sancaklar ise, bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancakbeyliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardır. Bunlarda, umumiyetle, sancakbeyi ölünceye kadar görev yapmaktadır. Fakat bir kusuru veya suçu sabit olduğu takdirde yerine kardeşlerinden veya oğullarından biri atanabilmektedir.

Yurtluk-ocaklık sancaklarda, klâsik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmakta ve timarlı sipahi bulunmaktadır. Ancak sancakbeyliğini elinde bulunduran ailenin üyelerine bazı imtiyazlı zeamet ve timarlar tevcih edildiği görülmektedir. Ayrıca sancakbeyleri kendilerine tahsis edilen hasları tasarruf etmekte ve sefer zamanında sancağı sipahileriyle ve kendi kapı halkı ile beraber savaşa katılmaktadır.

Hükümet sancaklar da, *yurtluk-ocaklıklar* gibi, fetih sırasındaki itaat ve hizmetlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Bunlara sancakbeyliğinin «*mülkiyet üzere*» verildiği ellerine verilen temliknâmelerde belirtilmektedir²⁴. *Yurtluk-ocaklıklar*'dan farklı olarak bu sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. Bu sebeple timar ve zeâmet de bulunmamaktadır. Hükümet sancağına tasarruf eden sancakbeyine «*hâkim*» denmekte, sefer zamanında kendisine bağlı aşiret kuvvetleri ve kapı halkıyla birlikte savaşa katılmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki sancakların yukarıda belirtilen statüleri sabit ve değişmez değildir. Siyasî şartlara göre sık sık değişikliğe gidilebilmektedir. Değişme, tahrir zamanlarında ve İran ile savaşın hüküm sürdüğü dönemlerde daha çok olmaktadır. Devlet, bazı sancakları klâsik sancak haline getirebildiği gibi, pratik bir takım sebeplerin zorlanmasıyla bazı sancaklara da imtiyazlar tanıyabilmektedir. Meselâ, XVII. yüzyılın başlarından Harput Sancağı, evvelce klâsik bir sancak iken, aslen İran ümerasından olup, Osmanlı hizmetine girmiş olan *Murad Han Bey'e* «*kayd-ı hayat şartı ile*» tevcih edilmiştir.²⁵ Yine XVII. yüzyılda *Sağman*

24 Bkz. M. Ali Ünal, «XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti», *XI. Türk Tarih Kongresi*'ne sunulan bildiri metni.

25 M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 34.

ve *Mazgird* sancakları, sancakbeyilerinin reâyâyaya zulm ettikleri gerekçesiyle sancaklıktan çıkarılmışlardır²⁶.

Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, *Yurtluk-ocaklık* veya *hükümet* sancakların Osmanlı merkezî otoritesinin dışında, bir nevi muhtariyete sahip olduklarını düşünmek hatalıdır^{26a}. Bilakis, her iki sancak tipi içinde Osmanlı merkezî otoritesinin sıkı bir kontrolü söz konusudur. Bu kontrol mekanizması *mâlî*, *adlî* ve *askerî* olmak üzere üç grupta mütâlaa edilebilir.

Yurtluk-ocaklıklar'da bir kısım gelirler zaten *havâss-ı hümayûn* adı altında merkeze ayrılmıştı. *Hükümet* sancakları tasarruf edenler de her yıl muayyen bir meblağı merkeze ödemek mecburiyetinde idiler.

Her iki sancakta da merkez tarafından tayin edilmiş bir kadı adli meseleleri çözümlenmekle görevliydi. Sancakbeyileri kadı'nın hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramazdı. Askerî bakımdan yükümlülüklerine ise yukarıda temas etmiştik. Gerek *yurtluk-ocaklık*, gerekse *hükümet* sancağı tasarruf eden sancakbeyileri emredilen her sefere katılmak mecburiyetindedirler. Sebepsiz olarak sefere katılmamak azl edilmeyi gerektirirdi.

Daha da önemlisi her iki sancakta da, merkez ordusundan bir garnizon bulunmasıdır. «*Mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kidem*» formülü tatbikatta sadece, «*mefrûzü'l-kalem*» kısmı için geçerlidir. O ancak *hükümet* sancaklar için söz konusudur. Çünkü burarlarda tahrir yapılmamaktadır Bunun dışında «*ümerâ-i Osmaniyeden ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur*»²⁷ şeklinde kayıtlar da ger-

26 Tapu Kadastro Gen. Müd. Arşivi (TKA), *Tapu Defteri* (TD) 332, s. 76/a.; Keza 14 Eylül 1595 (9 Muharrem 1004) tarihli bir *Mühimme* kaydına göre, o tarihte *Palu* hâkimi olan kişi zimmetinde 60 yükten fazla mâl-ı miriyi ödemeye yanaşmayınca Diyarbekir beylerbeyisi ve defterdarına hüküm yazılarak hâkimin söz konusu meblağı ödemediği takdirde görevinden alınarak yerine akrabalarından birinin hâkim nasb edilmesi konusunda hüküm gönderilmişti. Bkz. *Mühimme* 73, s. 385.

26a Krş : N. Göyünç, «Kanunî devri başlarında Güney-Doğu Anadolu», *Atatürk Konferansları, 1971-1972*, V. TTK. yayını, Ankara 1975, s. 65 vd.

27 İlhan Şahin, «Timar Sistemi Hakkında Bir Risale», *Tarih Dergisi*, sayı 32, (1979), s. 910.

çeği yansıtmaktan uzaktır. Bu konuda, sadece Palu hükûmetinde *Altı Bölük Halkı*'nın mevcudiyetini belirtmek yeterli bir delil teşkil eder kanaatindeyiz²⁸. Kapıkullarından müteşekkil garnizonun hükûmet sancaklara yerleşmesi, diğer sancaklarda olduğu gibi, muhtemelen 1560'lardan sonra gerçekleşmiş olmalıdır²⁹.

Osmanlı İdarî Teşkilâtı İçerisinde Çemişgezek

Yukarıda temas edildiği üzere *Buyuklu Mehmed Paşa* ve *Pir Hüseyin Bey*'in gayretleri ile Çemişgezek Safeviler'den temizlendikten sonra, sancakbeyliği *Pir Hüseyin Bey*'e verildi. Çemişgezek sancakbeyliğinin kayd-ı hayat şartı ile *Hüseyin Bey*'e verildiğini tahmin ediyoruz. Gerçi buna dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak onun ölünceye kadar sancakbeyliği yaptığına ve kendisinden sonra oğullarından birinin sancakbeyi atanmadığına bakılırsa böyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır. *Pir Hüseyin Bey*'e gösterilen tolerans ve tanınan imtiyaz, onun Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyetine girmesinde gösterdiği gayretler ve Çemişgezek'in coğrafi yapısı ile yakından alakalıdır. Osmanlı idaresi bölgenin sosyal ve coğrafi şartlarını dikkate alarak istikrarlı bir yönetim oluşturabilmek için Çemişgezek gibi yerleri genellikle eski sahiplerine bazı imtiyazlar tanıyarak bırakmıştır. Bunda rol oynayan diğer bir faktör de, İran ile XVI. yüzyıl boyunca devam eden siyasi çekişmedir. Safeviler, Çaldıran'da uğradıkları bozguna rağmen, Doğu Anadolu ile uğraşmaktan geri kalmamışlar, bölgedeki beylerin Osmanlı hakimiyetine baş kaldırıp, kendi saflarına geçmeleri için sürekli tahriklerde bulunmuşlardır.

Pir Hüseyin Bey'in hangi tarihte Çemişgezek sancakbeyliğine atandığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bunun 1515 yılı içerisinde olması muhtemeldir. 1518 tarihli Diyarbekir vilâyeti çerçevesinde yapılan tahririn sonuçlarını ihtiva eden defterde *Pir Hüseyin Bey*'in Çemişgezek sancağı beyi olduğu kayıtlıdır. Söz konusu tahrire göre sancak gelirinin büyük kısmı *Hüseyin Bey*'e hâs olarak bırakılmıştır. Gerçekten toplam 1.975.700 akça

28 *Harput Şer'iyye Sicili*, No : 386, s. 361, h. 1 (19 Muharrem 1042).

29 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975, s. 89.

tutan sancak gelirinin 1.717.700 akçası *Pir Hüseyin Bey*'in hâssıdır³⁰. Sancakta padişah hasları yer almamaktadır. *Pir Hüseyin Bey*'in hasları veziriazamın haslarından bile fazladır. Bu durum da ona tanınan imtiyazın derecesini göstermesi bakımından önemlidir³¹. Gerçi 1523 tarihli İcmâl deftere göre *Pir Hüseyin Bey*'in hasları 1.253.657 akçaya düşmüştür ancak, bu miktar da oldukça yüksek bir meblağdır. Esasen bu azalma da, sancak gelirinde 1518'deki ilk tahrire göre umumi bir düşüş olmasından kaynaklanmaktadır³².

Pir Hüseyin Bey'in ne zaman vefat ettiğini kesin olarak belirleyemiyoruz. Ancak bunun 1534'lere doğru olduğunu zannediyoruz³³. Çünkü *Kanuni Sultan Süleyman*, İrakeyn seferi sırasında *Sultaniye*'ye geldiği zaman Çemişgezek sancakbeyiliğine *Dulkadir oğlu Ali Bey* atanmıştır. Fakat onun Çemişgezek'teki görevi kısa sürmüş, bir müddet sonra Pasin ve Kars sancakbeyiliğine nakledilmiştir³⁴. Ancak onun yerine kimin Çemişgezek sancakbeyi olduğunu tesbit edemiyoruz. Öte yandan *Dulkadir oğlu Ali Bey*'in *Pir Hüseyin Bey*'in ölümünden hemen sonra mı atandığı, yoksa arada bir başkası Çemişgezek sancakbeyiliği de yapmış mıdır, bilemiyoruz.

30 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD 64, s. 852.

31 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan (D. 10057, s. 7/a-b) ve 1526-27 yıllarına tarihlenen (bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 yıllarında Osmanlı İl Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 23, dipnot 11) bir idari taksimat defterinde *Pir Hüseyin Bey*, için Cezire, Soran, İmadiye, Bitlis vs. gibi sancakların beyleri ile beraber «*Bu yedi nefer Kürd beyleri Kürdistan'ın ümerâ-i izâmından olup bunlara yazılan ahkâm-ı şerifenin âhîrinde âlâmet-i şerîfe itimâd idesiz diyü yazılmaz ve hitâb olundukda siz diyü hitâb olunur riâyet olunu gelmişdir*» denilmektedir. Bu kaidenin *Yavuz* zamanında konulduğuna şüphe yoktur. Dikkate geçen nokta Cezire ve İmadiye'nin hükümet sancak olmalarıdır. Bu sebeple buralarda tahrir yapılmamıştır. Halbuki Çemişgezek'te tahrir yapılmıştır.

32 TD 998, s. 175.

33 *Şerefhân*, *Pir Hüseyin Bey*'in tam 30 sene beylik yaptığını kaydediyorsa da (s. 194) bu mümkün değildir. Çünkü 1515 yılında *Hüseyin Bey*'in sancakbeyi olduğunu varsayarsak, 30 sene sonra, yani 1545'lerde onu hâlâ sancakbeyi bulmamız gerekirdi.

34 İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, İstanbul 1971, s. 171 vd.

Diğer taraftan *Pir Hüseyin Bey*'in ölümünden sonra Çemişgezek sancakbeyiliğinin ümeradan birilerine verilmesi, *Pir Hüseyin Bey*'in oğullarının itirazına yol açmış olabilir. *Şerefhan*, onların aralarında anlaşamamaları yüzünden Çemişgezek'in ellerinden alındığını belirtmektedir. Sonunda onlar *Kanuni Sultan Süleyman*'ın huzuruna çıkarak atalarının ülkesinden kendilerine iki sancak ile timar ve zeametler verilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Çemişgezek klâsik Osmanlı sancağı haline getirilmiş ve ümeradan birisine tevcih edilmiştir. Bir kısım gelirleri de *havâss-ı hümâyûn*'a alınmıştır³⁵.

Pir Hüseyin Bey'in geride bıraktığı 16 oğlundan *Muhammedî Mirzâ*'ya Mazgird nâhiyesi sancak haline getirilerek tevcih edilmiş, *Rüstem Bey*'e de Pertek nâhiyesi sancak haline getirilerek verilmiştir. Diğer oğullarından *Halid Bey*, *Yusuf Bey*, *Pilten Bey*, *Keykubad Bey*, *Behlül Bey*, *Muhsin Bey*, *Yakup Bey*, *Ferruhsad Bey*, *Ali Bey*, *Gülâbi Bey*, *Keyhüsrev Bey*, *Keyperviz Bey*, *Keykavus Bey*, ve *Yelman Bey*'e ise çeşitli zeâmetler verilmiştir. 1550'lerden sonra *Keyhüsrev Bey*'e de Sağman nâhiyesi sancak haline getirilerek tevcih edilmiştir³⁶.

Pir Hüseyin Bey'den sonra Çemişgezek sancakbeyi olanların hasları, diğer klâsik sancakları tasarruf edenlerin hasları seviyesine düşürülmüştür. Nitekim 1541 tarihli İcmâl ve Mufassal defterler tanzim edildiği sırada Çemişgezek sancakbeyi olan *Mehmed Şah Bey*'in hasları 461.627 akçadır³⁷.

Çemişgezek'in *Pir Hüseyin Bey*'in ölümünden sonra, bir kısım nahiyelerinin sancak haline getirilerek onun oğullarına verilmesi ve diğer oğullarına da 20 ila 70 bin akça arasında değişen zeâmetler tevcih edilmesinin sebebi İrakeyn seferi sonrasında imparatorluğun doğu sınırlarında yapılan düzenleme ve doğu politikasında meydana gelen değişikliklerle ilgili görünmektedir. Adı geçen sefer sonunda Bağdat'ın fethi ile Irak Osmanlı topraklarına dahil edilmiş, Doğu Anadolu'daki sınır da Van'ın ötesine kaydırılmıştır.

35 Şerefhân, s. 195.

36 Yakında yayınlanacak olan «XVI Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyileri» adlı yazımızda bu konuda geniş bilgi yer almaktadır.

37 TD 213, s. 8.

Böylece iç bölgelerde kalan Çemişgezek ve civarında merkezi otoritenin güçlendirilmesi ve merkez alınan gelirlerin arttırılması yoluna gidilmiştir. Ancak bu yapılırken yine de Çemişgezek'te *Pir Hüseyin Bey* oğullarını memnuniyetsizliğe itmemek ve bölgedeki sosyal istikrarı bozmamak hususunda gereken itina gösterilmiştir.

Öte yandan Çemişgezek klâsik bir sancak haline geldikten sonra kimlerin sancakbeyi olduklarını tek tek belirlemek mümkün görünmemektedir. 1541 tarihli Çemişgezek defterinin baş kısmında yer alan İcmal, 1566'ya kadar olan dirlik tevcihleriyle ilgili işlemleri de ihtiva etmektedir. Burada yer alan derkenarlara bakılacak olursa sancakbeyilerinin sık sık değiştiği, kıdem ve istihkaklarına göre farklı miktarlarda haslar tasarruf ettikleri görülmektedir.

Çemişgezek, 1566'lara kadar Diyarbekir eyaletine tâbi kalmış, muhtemelen 1568'den sonra ise Erzurum vilâyetine bağlanmıştır. Fakat bu durum zaman zaman karışıklığa yol açmış, muamelatta Diyarbekir beylerbeyiliğinin de Çemişgezek'le ilgili meselelere müdahale ettiği görülmüştür. Mesela 23 Mart 1578 (14 Muharrem 986) tarihli bir *Mühimme* kaydına göre, Çemişgezek sancakbeyinin önce Erzurum Beylerbeyisi ile sefere gitmesi emredilmiş ancak Diyarbekir beylerbeyilisi de Çemişgezek beyine mektup göndererek üzerinde olan *mâl-ı mirî* için Diyarbekir'e gelmesini bildirmiştir. Çemişgezek sancakbeyi de sancağının şimdiye kadar Diyarbekir askeriyle «eşe geldiğin»i bildirip yine eskisi gibi Diyarbekir beylerbeyisi ile sefere katılmak istediğini yazmıştır. Bunun üzerine tekrar Diyarbekir beylerbeyisi ile eşmesi emredilerek bu sırada beylerbeyi olan *Derviş Paşa*'ya katılması buyurulmuştur³⁸.

Tahrirlere Göre İdarî Taksimat

Osmanlı taşra teşkilâtının temel idarî birimini oluşturan sancaklar, bir veya bir kaç *kazâ*'ya ayrılmıştır. Kazâlar ise bir alt birim olarak *nâhiyeler*'den meydana geliyordu³⁹. *Nâhiye*, kavramı,

38 BOA, *Mühimme* 32, s. 99.

39 M. Akdağ, Tanzimat'tan evvel kazâdan daha küçük bir idarî birim olarak nâhiye mevcut olmadığını kaydediyor (Bkz. «Osmanlı Müesseseleri Hak-

Osmanlı idarî istilâhı içerisinde çok değişik mânâlarda kullanılmıştır. Aynı özelliklere sahip köylerden müteşekkil idarî bir bölgeye denildiği gibi, «*cihet, yön, taraf, bölge* ve *vilâyet, divân* ve *cemâat* anlamlarında da kullanılmıştır⁴⁰. Tek bir idarî ünite olarak, daimî ve sınırlandırılmış bir bölgeyi ifade ettiği gibi⁴¹, tek bir *divan* veya *bölük*'ten müteşekkil bir nâiplik bölgesine de delâlet etmiş olabilir⁴².

Çemişgezek sancağında ise nâhiye, coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade etmek, idarî bir terim olarak da belli bir köyler ve mezrealar grubunu anlatmak için kullanılmıştır. Nâhiyelerden bazılarının belirli bir merkezi yoktur⁴³. Ayrıca Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan Nâhiye Müdürü benzeri bir idarecisi de bulunmamaktadır. Çemişgezek Doğu Anadolu'daki birçok sancak gibi tek bir kazâdan ibaret olduğundan nâhiye kavramı, herhangi bir nâiplik bölgesine de delâlet etmemektedir.

Tahrirlere Göre Nâhiyeler ve Köyler

1518 Eylül'ünde tamamlanan ilk tahrire göre Çemişgezek sancağı hayli geniş bir alanı kaplamaktaydı. Sancağın batıda sınırı Fırat, doğuda Peri suyu, güneyde Murad nehri ve kuzeyde Munzur dağları idi. Bugünkü Tunceli ilinin tamamı ile Erzincan'ın Kemaliye ilçesi ve Malatya ilinin bazı kısımları Çemişgezek sancağına dahildir. Bu ilk tahrire göre sancak, merkez nâhiye olan *Belde* nâhiyesi ile birlikte 19 nâhiyeden oluşmaktadır Köy sayısı ise 399'dur. (kBz. Harita)

kında Notlar», *Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Dergisi*, XIII (1955), s. 48). Fakat doğru olmadığı tebarüz ettirilmiştir. Bkz. N. Göyünc, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 38, dipnot 12.

40 M. Tayyib Gökbilgin, «Nahiye», *İA*, IX, s. 36-37.

41 N. Göyünc, aynı yer.

42 Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 44.

43 Benzeri durumlar için bkz. M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s. 35; Feridun Emecen, *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 111; Suraiya Faroqhi, «16. Asırda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar : İç İl, Hamid, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Aydın ve Men-teşe», *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1978, c. I, s. 42.

TABLO I
TAHRİRLERE GÖRE ÇEMİŞGEZEK SANCAĞI
NAHİYELERİ VE KÖY SAYISI

Nâhiyeler	1518	1523	1541	1566
1 Belde	93	91	100	43
2 Çatalkale	13	31	12	5
3 Gündüz	24	25	27	7
4 Gürzelik	14	—*	—*	—*
5 Havik	15	16	18	1
6 Keban	6	20	7	7
7 Kernik	19	19	17	1
8 Kızırgan	7	—**	—**	—**
9 Kiryüzük	16	—	16	—
10 Mazgird	44	33	55	***
11 Ovacık	14	—	14	10
12 Pertek	14	22	17	***
13 Poşadı	18	****	****	****
14 Ribat	18	18	18	5
15 Sağman	20	18	19	***
16 Sebtoros	24	24	24	16
17 Şirzu	16	****	****	****
18 Ulukale	10	10	11	1
19 Vasgird	14	12	15	4
Toplam Köy Sayısı	399	339	380	100

* 1523'ten itibaren Çemişgezek sancağından ayrılmıştır. 1568'de Livâ-i Kızırgan'a tâbi.

** 1523'ten itibaren Çemişgezek sancağından ayrılmıştır. 1568'de müstakil sancak.

*** 1566'da hükümet sancak haline getirildiğinden tahrir yapılmamıştır.

**** 1523'ten itibaren Çemişgezek sancağından ayrılmıştır. 1568-69'da Arapkir livasına tâbi.

Öte yandan 1523 yılında yapılan ikinci tahrirde sancak küçülmüştür. Nâhiye sayısı 13'e düşmüştür. Önceki tahrirde yer alan *Gürzelik*, *Kızıuçan*, *Kiryüzük*, *Ovacık*, *Poşadı*, *Şirzu* nâhiyelerinden *Kiryüzük* ve *Ovacık* başka nâhiyelerle birleştirilmiş, diğerleri ise Çemişgezek sancağından ayrılarak başka sancaklara bağlanmıştır. 1523 yılı tahririnde köy sayısı 339'a inmiştir. Bunun sebebi bazı nâhiyelerin sancaktan ayrılmış olmasıdır. Böylece 1523'ten itibaren Çemişgezek sancağında *Pir Hüseyin Bey*'in tasarrufunda olmayan nâhiye kalmamıştır. Çünkü 1518 tahririne göre *Gürzelik*, *Kızıuçan*, *Poşadı* ve *Şirzu* nâhiyelerini başkaları tarafından tasarruf edilmekteydi.

1541 yılındaki üçüncü tahrirde ise Çemişgezek sancağına tâbi 15 nahiye olduğu görülmektedir. Önceki tahrirde başka nâhiyelerle birleştirilmiş olan *Kiryüzük* ve *Ovacık* nâhiyeleri tekrar müstakil nahiye haline getirilmişlerdir.

Bu arada nâhiyelere bağlı köy sayılarında da kesinlik yoktur. Her tahrirde nâhiyelere tâbi köy sayısında değişiklikler olmaktadır. Mesela 1523 tahririnde *Kiryüzük* nâhiyesi lağv edilerek buna bağlı köyler *Çatalkale* nâhiyesine bağlanmıştır. Keza aynı tahrirde *Ovacık* nahiyesi de ortadan kaldırılarak köyleri *Keban* nahiyesine bağlanmıştır.

1541 yılı tahririnde sancağın sınırlarında değişme olmadığı halde köy sayısı önceki tahrire göre artmış, 339'dan 380'e çıkmıştır. Bunun sebebi bölgedeki siyasî ve ekonomik istikrarın sağlanması ile nüfusta meydana gelen artıştır. Önceki tahrirde mezrea olan yerler iskân edilerek 1541 yılı tahririnde *karye* statüsü kazanmıştır.

1566 yılında yapılan Çemişgezek'in son tahririnde, sancak bir önceki tahrire nazaran daha da küçülmüştür. *Pertek*, *Sağman* ve *Mazgird* nâhiyeleri müstakil sancaklar haline getirilerek *Pir Hüseyin Bey*'in oğullarına *hükümet* olarak tevcih edilmiştir. Bu sebeple 1566 yılında buralarda tahrir yapılmamış, bu sancaklara tâbi olan köylerin hâsılları 1541 yılı tahririndeki miktarı muhafaza etmiştir. Tahrir defterinde yer almayan bu sancaklara ait köylerin vergi hasıllarını, müteferrik timar ve zeâmet tevcihlerinin

kayıtlarının tutulduğu *Ruznamçe* defterlerinde bulmak mümkün olabilmektedir.

Sancaktaki küçülmeye paralel olarak 1566 yılında nahiye sayısı 11'e, köy sayısı da 100'e düşmüştür. Sancak haline getirilen *Pertek, Sağman ve Mazgird* nahiyelerinden başka 1541 yılı tahririnde yer alan *Kiryüzük* nahiyesi de bu son tahrirde görülmektedir.

Dikkati çeken bir taraf da 1566 yılındaki tahrirde bütün nâhiyelerin köy sayısında azalma meydana gelmesidir. Mesela merkez nâhiye olan *Belde* nâhiyesinin 1541 tahririnde 100 olan köy sayısı 43'e düşmüştür. Bunun sebebini kesin olarak belirleyemiyoruz. Çünkü genel bir tahrirde önceki tahrirde yer alan köylerin bir kısmının yer almayışının sebebini tayin etmeye yarayacak bilgiden şu anda mahrumuz. Şayet köy sayısındaki azalma 5 veya 10 tane olsaydı bazı izahlar getirmek mümkündür. Fakat 57 köyün birden yeni tahrirde yazılmayışını izah etmek pek kolay görünmemektedir. Gerçi bir kısım köyler göçebe zümrelerden müteşekkil olduğundan bu zümrelerin son yapılan tahrirden önce sancak topraklarını terk ederek başka sancaklarda yerleşmiş olmaları ihtimali vardır. Ancak 57 köyün tamamının aynı durumda olması söz konusu değildir.

Belde Nâhiyesi : Çemişgezek şehri, sancağın kazâ merkezi olduğu gibi, aynı zamanda merkez nâhiyesidir. Tahrir defterlerinde bazen «*nâhiye-i şehir*» olarak da kaydedildiği görülmektedir. Nâhiye sancağın güney-batı kesiminde, Fırat ve Murat nehirleri ile sınırlanmaktadır. Kuzeyinde Yılan dağları ve *Sebtoros* nâhiyesi, doğusunda ise *Ulukale* ile *Çatalkale* nâhiyeleri yer almaktadır.

1518 tahririnde nâhiyeye bağlı 93, 1523'te 91, 1541'de 100 ve 1566 tahririnde 43 köy bulunmaktadır. (Tablo 1). Fakat bu köylerden yalnızca 50 kadarını bugün tesbit edebiliyoruz. *Belde* nâhiyesi sancağın en kalabalık ve en gelişmiş köylerini kapsamaktadır.

Çatalkale Nâhiyesi : Batıda *Ulukale* ve *Belde*, kuzeyinde *Ovacık*, güneyinde *Sağman*, doğusunda *Havik* nâhiyeleri ile çevrili bu nâhiyenin belirli bir merkezi yani *Çatalkale* isimli bir yerleşim merkezi yoktur. 1518'de 13, 1523'te 31, 1541'de 12 ve 1566'da sadece 5 köyü vardır. 1523 yılı tahririnde köy sayısının fazla görülme-

sinin sebebi, 1518 tarihinde *Mazgird* ve *Kiryüzük*'e bağlı bazı köylerin buraya bağlanmış olmasıdır. Bu köylerin çoğunluğu 1541 tahririnde tekrar *Mazgird* ve *Kiryüzük*'e bağlanmıştır.

Burada dikkatimizi çeken husus, 1518'de *Mazgird* ve *Kiryüzük*'e bağlı olup da 1523'te *Çatalkale*'ye tâbi gösterilen köylerin coğrafi bakımdan birbirine uzak yerlerde oluşudur. Yani bu nâhiyeler birbirine komşu değildir. Bu durumda nâhiye terimi muayyen bir coğrafi bölgeyi ifade etmekten uzak görünmektedir. Çünkü coğrafi bakımdan farklı bölgelerde bulunan köyler tek bir nahiyeyle bağlı olabilmektedir.

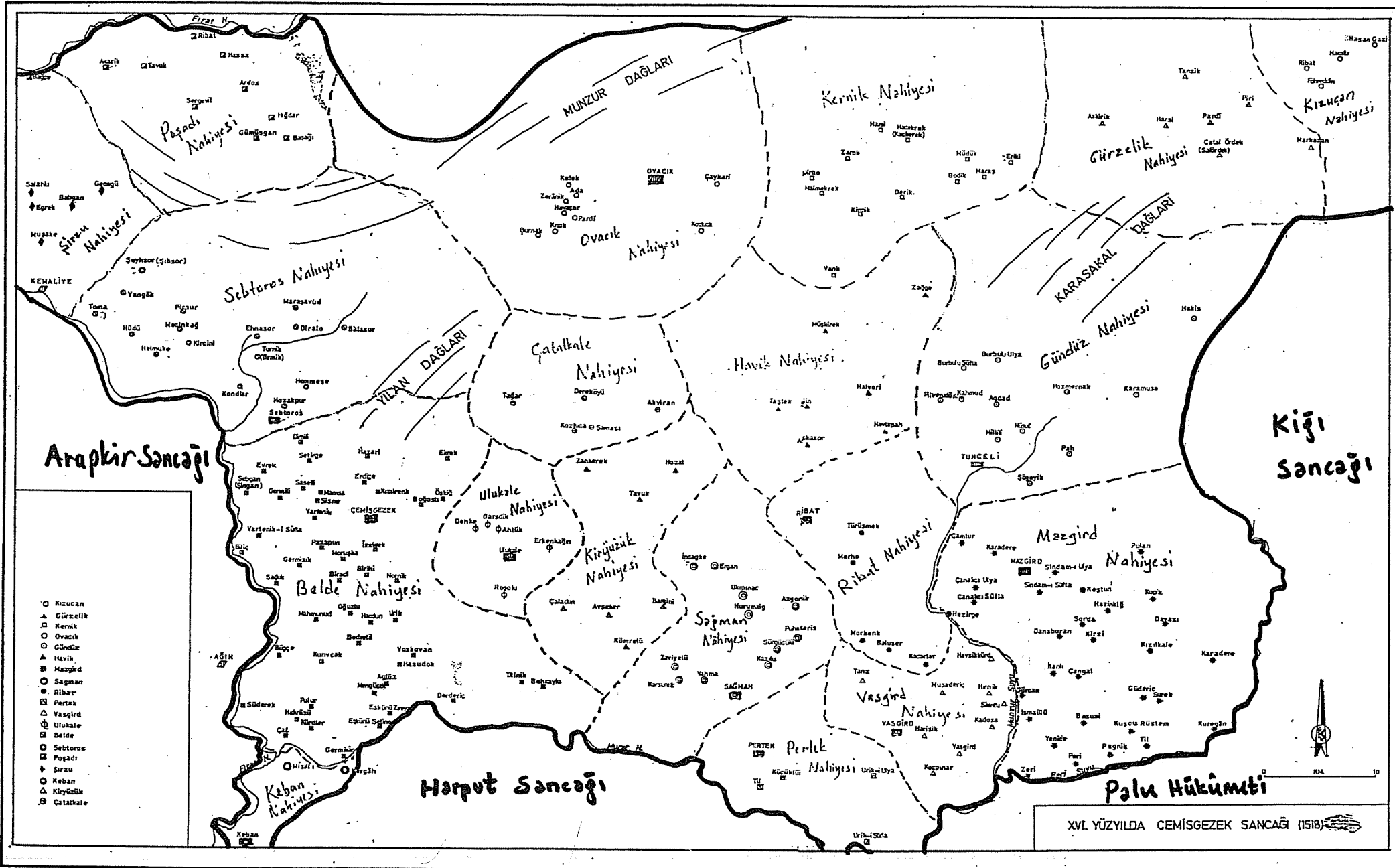
Gündüz Nâhiyesi : Sancağın en doğusunda bulunan bu nâhiyenin kuzeyinde Karasakal dağları, doğusunda *Palu* sancağı, güneyinde *Mazgird* nâhiyesi ve batısında *Havik* ve *Ribat* nâhiyeleri bulunmaktadır. Nâhiye bugünkü Tunceli il merkezini de içerisine almaktadır. Fakat XVI. yüzyılda henüz Dersim ve Tunceli'den bahis yoktur. Nâhiye merkezi olması lâzım gelen *Gündüz* adlı bir yerleşim merkezi bugün mevcut değildir. Aslında 1541 tahririnde 170, 1566'da ise 140 hâne olan bu köy, o döneme göre hayli kalabalık bir yerleşim yeridir. *Gündüz* nâhiyesine tâbi 1518'de 24, 1523'te 25, 1541'de 27 ve 1566 tahririnde 7 köy bulunmaktadır. Bugün *Gündüz* nâhiyesine bağlı tahrir defterlerinde geçen köylerden ancak 12 köyü tesbit edebiliyoruz.

Gürzelik ve Kızırgan Nâhiyeleri : Sadece 1518 yılı tahririnde Çemişgezek sancağına dahil görülen bu nâhiyeler bugünkü Pülümür ilçesi sınırları içerisinde birbirine komşu iki nâhiyedir. 1523 yılı tahririyle «*Livâ-i Kızırgan*» adıyla Erzurum vilâyetine tabi bir sancak haline getirilmiştir. Nitekim 1568 yılında yapılan tahririnde de her iki nâhiye de *Kızırgan* livâsına tabi görünmektedir.

1518 tahririnde *Gürzelik* nâhiyesine bağlı 14 köy görünmektedir. 1568 yılı tahririnde ise bu sayı 12'dir. *Kızırgan* nâhiyesinin 1518'de 7 olan köy sayısı 1568'de de değişmemiştir⁴⁴. Bugün bu iki nahiyeyle bağlı köylerden 12 adedini belirleyebiliyoruz.

1518 tarihli deftere göre gerek *Kızırgan* ve gerekse *Gürzelik* nâhiyelerine bağlı köylerin tamamı *Allahverdi* adlı *Ekrâd* beylerin-

44 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKA), TD 196, s. 3/6-7/b.

Arapkir Sancağı

Harput Sancağı

Palu Hükümeti

XVI. YÜZYILDA CEMİŞGEZEK SANCAĞI (1518)

- Kızucan
- ▲ Güzelliç
- ◻ Kernik
- Ovacık
- Gündüz
- ▲ Havik
- ▲ Mazgird
- Sığman
- Ribat
- ◻ Pertek
- ▲ Vasgird
- ◻ Ulukale
- ◻ Belde
- Sebtoros
- ◻ Poşadı
- ◻ Sırsu
- ◻ Keban
- ◻ Kırıyüçük
- ◻ Çatalkale

10 K.M.

den birinin zeâmetine dâhildir. İlk tahrir yapıldığı sırada nâhiye henüz Safevilerle-Osmanlılar arasında sınır teşkil ettiğiinden ve iki devlet arasındaki çatışmalar da sona ermemiş olduğundan tahrir heyeti bizzat bölgeye gidememiş ve mahsulatları ile vergi mükelleflerinin isimleri yazılamamıştır. Sadece her köydeki *hâne* ve *mücerred* sayıları *Allahverdi* adlı zâimin ifadelerine dayanılarak kaydedilmiştir⁴⁵.

Şirzu ve Poşadı Nâhiyeleri : *Şirzu* ve *Poşadı* nâhiyeleri, sancağın kuzey batısında, bugünkü Kemaliye ilçesi sınırları içerisinde kalmaktadır. Sadece 1518 tahririnde zikredilen bu nâhiyeler, 1523 tahririnde Arapkir sancağına bağlanmıştır. Nitekim 1568-69 yıllarında yapılan tahrirde de yine Arapkir sancağına tabi görünmektedir. 1518 yılında *Poşadı* nâhiyesine tâbi 18, *Şirzu* nâhiyesine tabi 15 köy bulunduğu görülmektedir. 1568-69 yılındaki tahrirde ise, *Poşadı*'nın 15, *Şirzu*'nun 13 köyü olduğu müşahede edilmektedir⁴⁶. Bugün bu köylerden sadece 15'ini tesbit edebilmekteyiz.

1518 yılı tahririne göre, her iki nâhiye de *Seydi Ahmed Bey Saruhan* adlı bir zâimin tasarrufundadır⁴⁷.

Havik Nâhiyesi : *Gündüz* ve *Çatalkale* nâhiyeleri arasında kalan bu nâhiyeye tâbi 1518 tahririnde 15, 1523'te 16, 1541'de 18 ve 1566'da 1 köy bulunduğu görülmektedir (Tablo I). Nâhiye merkezi *Havikpah* adını taşımaktadır. 1566'da zikredilen tek köy *Taştek* köyüdür. *Havik* nâhiyesine tabi köylerden bugün ancak 7'si tesbit edilebilmektedir.

Keban ve Ovacık Nâhiyeleri : Bugün Elazığ iline bağlı bir ilçe olan *Keban*, XVI. yüzyılda henüz 10-12 hânelik bir köydür. 1518'de 6 köyü bulunan *Keban*'ın 1523'te 20 köyü olmuştur. Bunun sebebi 1518 tahririnde *Ovacık* nâhiyesine bağlı gösterilen köylerin 1523

45 TD 64, s. 853, «Bu zikr olan nâhiyeler serhad olub esâmileri yazılmağa kâbil olmadıği ecilden icmâl tarikiyle Allahverdi zâimin ma'rifetiyle kendüden nakl olundu».

46 TKA, TD 127, s. 72/b vd.

47 TD 64, s. 855, 860; Nitekim 1520'lere tarihlenen *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*'nde D. 9772 nolu defterde Livâ-i Poşadı, *Saruhan Bey*'in tasarrufunda gösterilmektedir. Bkz. Ö. Lütfi Barkan, «H. 933-34 (M. 1527-28) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği», *İ. Ü. İktisad Fakültesi Mecmuası*, c. XV, (1953-54), s. 303.

yılındaki tahrirde *Keban'a* bağlanmış olmasıdır. *Çatalkale* ile *Kiryüzük* nâhiyelerinde olduğu gibi *Keban* ile *Ovacık* nâhiyeleri de birbirine komşu değillerdir. 1541 tahririnde durum yine değişmiş ve *Keban* ve *Ovacık* nâhiyeleri tekrar ayrı ayrı nâhiyeler haline getirilmişlerdir.

Ovacık'a tabi 1518'de 14, 1541'de 14, 1566'da ise 10 köyü vardır. *Keban'm* ise 1518'de 6, 1523'de 20, 1541'de 7 ve 1566'da 7 köyü olduğu görülmektedir. Bugün her iki nâhiyeye de tâbi olan köylerden 11'ini belirlemek mümkün olmaktadır.

Kernik Nâhiyesi : Bu nâhiyenin isminden bugün hiç bahs olunmamaktadır. Okunuşunda da tereddüdümüz vardır. Çünkü tahrir defterlerinde farklı şekillerde yazılmaktadır⁴⁸. Bu nâhiye, *Havik* nâhiyesinin kuzeyinde, *Ovacık* nâhiyesinin doğusunda yer almaktadır. Nâhiyenin kuzeyi Munzur dağları, güneydoğusu ise Karasakal dağları ile çevrilidir. Nâhiyeye tâbi 1518'de 19, 1523'te 19, 1541'de 17, 1566 tahririnde ise sadece 1 köy bulunmaktadır. Bugün *Kernik* nâhiyesine tâbi köylerden 12'sini tesbit edebiliyoruz.

Kiryüzük Nâhiyesi : Bu nâhiyenin isminin okunuşunda da tereddüd söz konusudur. Çünkü tahrir defterinde farklı şekillerde yazılmıştır⁴⁹. Ancak genellikle «*Kiryüzük*» şeklinde kaydedildiğinden bu okunuş şeklini tercih ettik.

Kiryüzük nâhiyesi *Ulukale*, *Sağman*, *Pertek* ve *Çatalkale* nâhiyeleri arasında yer almaktadır. 1518'de nâhiyeye tâbi 16 köy olduğu görülmektedir. 1523 tahririnde nâhiyeye tâbi köylerin bir kısmı *Çatalkale'ye*, bir kısmı da *Pertek'e* bağlanmıştır. Bu yüzden 1523 tarihli defterde nâhiye yer almamaktadır. 1541 tarihinde ise tekrar nâhiye haline getirilmiştir. 1566 tahririnde nâhiye yine *Pertek* ve *Sağman'a* bağlandığından tahrir yapılmamıştır. Bugün *Kiryüzük* nâhiyesine tabi köylerden ancak 5'ini belirleyebiliyoruz.

48 TD 64'te «*کرتیکر*» şeklinde (s. 846); TD 998'de «*کرتیکر*» şeklinde (s. 169); TD 213'te «*لاریکر*» şeklinde (s. 7); TKA, TD 106'da «*لاریکر*» şeklinde (s. 49/a); *Ruznamçe 114'te* «*لاریکر*» şeklinde (sayfa no verilmemiş).

49 TD 64'te «*کیربوزک*» şeklinde (si 796); TD 213'de «*کیربوزک*» şeklinde (s. 9); TD 106'da «*کیربوزک*» şeklinde (s. 3/a).

Mazgird Nâhiyesi : *Mazgird* nâhiyesi, sancağın güneydoğusunda Munzur suyu ile Peri suyu arasında yer almaktadır. *Belde* nâhiyesinden sonra sancağın en fazla köye sahip nâhiyesidir. 1518'de 44, 1523'te 33, 1541'de 55 köy vardır. 1541 yılı tahririnden bir süre önce *Mazgird* nâhiyesi *Pir Hüseyin Bey*'in oğullarından *Muhammedî Mirza*'ya sancak olarak verilmiş, fakat onun bir yıl sonra ölmesi üzerine, 300.000 akça tutan hâsları kardeşi *Ferruhşad Bey*'e tevcih edilmiştir. Çünkü bu sırada *Muhammedî Mirzâ*'nın dört erkek çocuğunun yaşları küçüktür⁵⁰. Nitekim 1541 yılına ait Mufassal defterde *Mazgird*'e bağlı köyler «*hâss-ı mirlivâ*» olarak kaydedilmişlerdir⁵¹.

1566 yılındaki tahrirde ise *Mazgird sancağı* yurtluk-ocaklık haline getirildiğinden tahrir yapılmamıştır. Bu tarihten sonraki dirlik tevcihlerinde köylerin 1541 yılı tahririndeki hâsılları esas alınmıştır. Bugün Tunceli iline bağlı bir ilçe olan *Mazgird*'in köylerinden 30 kadarını belirleyebiliyoruz.

Pertek Nâhiyesi : Bugünkü *Pertek* ilçesi ve çevresinde yer alan bu nâhiye, kuzeyinde *Sağman*, doğusunda *Vasgird* ve güneyinde Murad nehri ile çevrilidir. *Pertek*, *Sağman* gibi kalesiyle ünlü bir merkezdir. 1518'de 14, 1523'te 22, 1541'de 17 köy bulunmaktadır. 1566 tahririnde ise, *yurtluk-ocaklık* sancak haline getirildiğinden tahrir yapılmamıştır. 1566'dan sonraki sancakbeyi hasları ile ilgili tevcihlerde *Pertek*'e bağlı köylerin 1541 yılındaki hasılları esas alınmıştır. Bugün bu köylerden 10-12 kadarını tesbit edebilmekteyiz.

Pir Hüseyin Bey'in ölümünden sonra Çemişgezek sancağı dört ayrı sancak haline getirildiği zaman *Pertek* de sancak olarak *Pir Hüseyin Bey*'in oğullarından *Rüstem Bey*'e tevcih edilmiştir. *Rüstem Bey*'in hâsları 1541 tarihli deftere göre 260.987 akçadır⁵². 1567 tarihli İcmal defterdeki kayda göre hasları bedeli 346.837 akçaya yükselmiştir⁵³.

Sağman Nâhiyesi : *Pertek*'in kuzeyinde yer alan bu nâhiye son derece dağlık bir arazi yapısına sahiptir. *Ribat*, *Havik* ve *Ça-*

50 Şerefhân, s. 195-196.

51 TKA, TD 164, s. 168 vd.

52 TD 213, s. 9-10.

53 TKA, TD 332, s. 74/b-75/b.

talkale nâhiyeleri ile komşudur. 1518'de 20, 1523'te 18, 1541'de ise 19 köyü vardır. 1566'da *yurtluk-ocaklık* sancak haline getirildiğinden tekrar tahrir yapılmamıştır. *Pir Hüseyin Bey*'in ölümünden sonra *Sağman* gelirlerinden, onun aynı anadan doğma bu sırada yaşları küçük olan *Keyhüsrev*, *Keykavus* ve *Keyperviz* adlı oğullarına önce zeâmetler verilmiş⁵⁴, fakat büyüdüklerinde *Divan*'a müracaat ederek kendilerine de sancak verilmesini istemişlerdir⁵⁵. Bunun üzerine *Keyhüsrev Bey*'e 275.144 akçalık haslar ile *Sağman* sancakbeyliği tevcih edilmiştir⁵⁶.

Ribat Nâhiyesi : *Mazgird*, *Sağman*, *Havik* ve *Vasgird* nâhiyeleri arasında kalan bu nâhiye, 1518, 1523 ve 1541 tahrirlerine göre 18 köye sahiptir. Fakat 1566 yılı tahririnde sadece 4 köyün olduğu görülmektedir. Tahrir defterlerinde yer alan köylerden bugün tesbit edebildiklerimiz ise 6 adeddır.

Sebtoros Nâhiyesi : *Belde* nâhiyesinin kuzeyinde yer alan bu nâhiyenin ismi de değişik şekillerde okunabilmektedir⁵⁷. Yerleşim alanlarının kalabalık olduğu nâhiyelerden birisidir. 1518, 1523 ve 1541 tahrirlerinde 24 köyü vardır. 1566 tahririnde ise köy sayısı 16'ya düşmüştür. Bu köylerden bugün 16-17 kadarını tesbit edebiliyoruz.

Ulukale Nâhiyesi : *Belde* nâhiyesinin doğusunda, *Çatal kale* nâhiyesinin batısında bulunan *Ulukale* nâhiyesi, 1518 ve 1523'te 10, 1541'de 11 köye sahiptir. 1566 tahririnde ise nâhiyeye adını veren *Ulukale* köyü yer almaktadır.

Vasgird Nâhiyesi : *Pertek* nâhiyesinin doğusunda bulunan bu nâhiyeyi, *Mazgird* nâhiyesinden Munzur suyu ayırmaktadır. Güneyde ise Murad suyu bulunmaktadır. Nâhiyeye tâbi 1518'de 14, 1523'te 12, 1541'de 15 köy bulunmaktadır. 1566 tahririnde bu sayı 4'e inmiştir (Bkz. Tablo1).

54 Şerefhân, s. 199; *Keyhüsrev Bey*'in zeâmeti 50.032 akça, diğerlerinin zeâmetleri ise 20'şer bin akçadır, bkz. TD 213, s. 14-15.

55 Şerefhân, aynı yer.

56 TD 332, s. 76/a-b, 77/a.

57 Kelime TD 64'te « سبتروس » (s. 784); TD 998'de « سبتوروس » şeklinde (s. 174); TD 213'te « سبتروس » şeklinde (s. 6); TD 106'da « سبتروس » şeklinde (s. 3/a) geçmektedir.